

The development of Hop Production by the Czechs in the Volyn province (the second half of the 19th – early 20th centuries)

Valentyna V. Nadolska

Lesya Ukrainka Volyn National University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: nadolsk65@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MTG-4852-2025>

Svitlana V. Havryliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: romir1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ABD-1806-2020>

Abstract.

The purpose of this article is to analyze the processes of formation and development of hop growing as a branch of economic activity by Czech colonists, considering it as a component of the economy of the Volyn province (second half of the 19th century to early 20th century). **The research methodology** involves the use of social and aspectual approaches, principles of objectivity and determinism, development and historicism, as well as a combination of general scientific and special methods (problem-chronological, retrospective, statistical, analysis and synthesis). **The scientific significance** lies in a thorough study of the issue based on archival documents and other sources of the history of industrial hop cultivation by the Czechs in the Volyn province, which transformed the region into a major exporter of raw materials abroad; justification of the importance of using the experience of Czech hop growing for the development of modern agricultural production. **Conclusions.** The mass immigration of Czech colonists to the Volyn province, the establishment of Czech settlements and four Czech volosts in the region, state policy aimed at supporting colonization, and the geographical location of the area provided favorable conditions for the emergence and active growth of hop production, a new branch of economic activity, beginning in the second half of the 1870s. The cultivation of world-famous hop varieties, the experience in hop growing, acquired in Bohemia, the introduction of the latest achievements in agronomic science, and economic interests ensured high production rates for the Czechs. They not only satisfied the needs of the Russian Empire but also exported the products abroad. The development of hop growing in Volyn was accompanied by the establishment of industrial institutions, financial associations, and the publication of specialized literature, which contributed to the intensification of industry and trade. The hop growers' associations established in the province at the beginning of the 20th century held fairs, provided assistance in exporting hops, promoted best practices, and encouraged new growers. The experience of Czech colonists in hop cultivation and their cooperation model can be adapted for use in organizing modern Ukrainian agribusiness.

Keywords: Volyn province, agriculture, Russian autocracy, trade, hop growing, Czech colonists.

Розвиток чехами хмелярства у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Валентина Надольська

Волинський національний університет імені Лесі Українки
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: nadolsk65@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MTG-4852-2025>

Світлана Гаврилюк

Волинський національний університет імені Лесі Українки
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: romir1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ABD-1806-2020>

Анотація.

Метою статті є аналіз процесів формування та розвитку чехами-колоністами хмелярства як галузі господарської діяльності та складової економіки Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** базується на використанні соціального та аспектного підходів, принципів об'єктивності та детермінізму, розвитку та історизму, сукупності загальнонаукових і спеціальних методів (проблемно-хронологічного, ретроспективного, статистичного, аналізу і синтезу). **Наукова новизна** полягає у ґрунтовному вивченні на основі архівних документів та інших груп джерел історії культивування чехами хмелю у Волинській губернії на промисловій основі, що забезпечило перетворення краю у головного експортера сировини за кордон; обґрунтуванні важливості використання досвіду чеського хмелярства для розвитку сучасного сільськогосподарського виробництва. **Висновки.** Масова імміграція у Волинську губернію чехів-колоністів, утворення у регіоні чеських поселень та 4-х чеських волостей, державна політика підтримки колонізації, географічне розташування краю сформували сприятливі умови для зародження та активного розвитку, починаючи з другої половини 70-х рр. XIX ст., нової галузі господарської діяльності – хмелярства. Вирощування всесвітньо відомих сортів хмелю, вже накопичений досвід ведення хмелярства у Богемії, використання новітніх досягнень агрономічної науки, економічна зацікавленість забезпечили чехам високі показники виробництва продукції, яка сповна задовольнила потреби російської імперії та експортувалася за кордон. Із розвитком хмелярства на Волині пов'язано створення промислових установ, фінансових об'єднань, видання спеціалізованої літератури, що сприяло активізації розвитку промисловості і торгівлі. Створені у губернії на початку XX ст. об'єднання хмелярів організовували ярмарки, надавали допомогу в експортуванні хмелю, поширювали передовий досвід, підтримували початківців. Досвід культивування хмелю чехами-колоністами, їх кооперації може бути використаний для організації сучасного українського агробізнесу.

Ключові слова: Волинська губернія, землеробство, російське самодержавство, торгівля, хмелярство, чеські колоністи.

Постановка проблеми. Порубіжне розташування Волині наклало помітний відбиток на процеси формування етноконфесійної структури населення регіону, визначило її особливості та складові. У різні історичні періоди на території краю, окрім українців, проживали поляки, євреї, вірмени, росіяни, караїми. Найбільшої строкатості склад населення Волині набув у період її інкорпорації до Російської імперії (XIX – початок XX ст.), політика якої значною мірою детермінувала розвиток етнічних процесів. Намагаючись послабити польський елемент у Волинській губернії, як і в Південно-західному краї загалом, російське самодержавство підтримало масове переселення на її територію у 1860-х – 1880-х рр. іноземних колоністів – німців та чехів. Перший перепис населення 1897 р. зафіксував у краї відповідно 171 331 осіб (5,73 % загальної кількості населення) та 27 670 осіб (1 %) переселенців (Тройницький, 1904, с. VIII). Колоністи внесли в українське середовище і зберегли, незважаючи на вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, елементи самобутньої духовної і матеріальної культури, стали для місцевих мешканців прикладом використання новітніх форм господарської діяльності. Вивчення ролі етнічних груп у формуванні етносоціальної своєрідності українських регіонів, Волині зокрема, є важливим напрямом сучасних вітчизняних досліджень. Серед багатьох аспектів проблеми, які пов'язані з чеською колонізацією краю, актуальним є питання щодо впливу їх

господарської діяльності на економіку регіону. Звернення до досвіду розвитку у губернії чеського хмелярства дозволяє не лише більш ґрунтовно реконструювати історію означеного періоду, але й може стати корисним для вибудовування сучасної стратегії трансформації сільського господарства у Волинській та сусідніх областях, які входили до складу Волинської губернії.

Аналіз джерел і новітніх досліджень. Актуальність проблеми дослідження продиктована й станом її наукової розробки. Перебіг чеської колонізації привернув увагу дослідників ще у кінці XIX ст. Першим узагальнювальним дослідженням стала праця Є. Крижановського «Чехи на Волині» (Крыжановский, 1890), в якій автор акцентував увагу на релігійному питанні, частково висвітливши особливості господарської діяльності, громадського управління та освіти волинських чехів. Декілька спеціальних розробок історії чеських колоністів, які у міжвоєнний період продовжували жити на території Волинського воєводства, з'явилися у польській історіографії 20–30-х рр. XX ст. (Cichocka, 1928; Cichocka-Petrażyńska, 1939). У цей період до життя чехів, які емігрували за межі своєї етнічної батьківщини, звернулися й чеські дослідники (Auerchan, 1920).

Проте започаткована вченими традиція не знайшла продовження у радянській історіографії. Лише дисертаційне дослідження Ж. Ковби, присвячене чеській еміграції в Україну, вмістило розрізнені дані про Волинь, як один із регіонів життєдіяльності чеських колоній (Ковба, 1974).

Регіональні історико-етнологічні дослідження істотно активізувалися у новітню добу. Проблеми розселення чехів на теренах Волинської губернії, еволюції державної політики царизму щодо іноземних колоністів, особливостей функціонування колоній в іноетнічному середовищі розглядаються у монографіях українських (М. Бармака (Бармак, 1999), С. Шульги (Шульга, 2018) та чеських вчених (Я. Вацуліка (Вацулік, 1997), Й. Гофмана (Гофман, 1998), В. Дубека (Дубек, 2004, 2006), П. Кокайсла (Кокайсл, 2009); статтях І. Малацай (Малацай, 2024), В. Надольської (Надольська, 2007), І. Тишук, І. Винниченка (Тишук, Винниченко, 2024) та ін. Свідченням зростання наукового інтересу до питань щодо чеської колонізації на Волині, а також недостатньої їх розробки стали матеріали міжнародних наукових конференцій «Чехи на Волині: історія і сучасність» (Костриця, Тимошенко, 2001), «Чехи на теренах Волині» (Кічатий, 2016; 2018).

Низка публікацій сучасних дослідників присвячена власне господарській діяльності чехів другої половини XIX – початку XX ст. (Мачелюк, 2015; Мельничук, Суліменко, 2020; Надольська, 2005; Шпиталенко, 2003). Однак питання про розведення хмелю у них розглядаються епізодично, в контексті характеристики ведення чехами землеробства та розвитку кустарної промисловості. Лише стаття М. Лисенка (Лисенко, 2018) висвітлює діяльність Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни, але акцентує увагу на кампанії зі збереження секвестрованих хмільників німців. Розвідки ж С. Федорчука висвітлюють тенденції розвитку волинського хмелярства на світовому ринку у міжвоєнний період (Федорчук, 2014, 2015).

Отже, в українській історіографії відсутнє комплексне дослідження, яке б розкривало внесок чеських колоністів у поширення культури хмелю на Волині, перетворення хмелярства у важливу галузь господарської діяльності населення губернії, що має значний потенціал для сучасного розвитку землеробства у Волинській області.

Мета статті – проаналізувати процеси формування та розвитку чехами-колоністами хмелярства як галузі господарської діяльності та складової економіки Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Друга половина XIX ст. стала часом масового переселення у Волинську губернію чеських колоністів. Викликана головним чином економічними причинами, організована з приватної ініціативи імміграція досить швидко знайшла підтримку з боку російського уряду. До уваги взято насамперед етнічне і соціальне походження переселенців, яке, на думку урядових структур, могло відіграти важливу роль у розгорнутому самодержавством процесі деполонізації Південно-західного краю – губерній Київської, Подільської і Волинської.

Упродовж 1868–1874 рр. – часу найбільш активної імміграції – на території Волинської губернії сформовано чотири чеські волості: Глинська (9 поселень Ровенського повіту; розмір земельних наділів – 5 286 дес.), Дубенська (14 населених пунктів Дубенського повіту; 3 926 дес.), Луцька (усі чеські колонії Луцького та 5 Дубенського повітів; 2 235 дес.) та Купичівська (усі колонії Володимир-Волинського повіту; 1 325 дес.) (Чубинский, 1872, с. 308–311).

Основним заняттям, яким займалися чехи і яке забезпечувало їх життєдіяльність, було землеробство. На Волині вони культивували переважно зернові культури. Сіяли жито, пшеницю, овес, ячмінь, гречку, просо. Основу збуту господарств колоністів становили пшениця і ячмінь, які

.....
у великих кількостях використовувалися для виготовлення пива. Жито й овес призначалися переважно для власних потреб.

Важливим у сільськогосподарському виробництві чехів з другої половини 70-х рр. XIX ст. стає також вирощування хмелю. Хміль на Волині висаджували в окремих поміщицьких господарствах й раніше, але плантації його були невеликими, з місцевими неякісними сортами, що не могли використовувати в промисловому виробництві. Чехи-переселенці привезли з собою кращі сорти цієї технічної рослини – саджанці всесвітньо відомого Заацького хмелю. Перші плантації такого хмелю заклали в 1870 р. у селах Мирогощі, Глинську, Семидубах Дубенського повіту чехи, які прибули на Волинь з хмелярських місцевостей Богемії (Заац, Раковник). Згідно з джерелами, піонером з розведення хмелю у Волинській губернії став пан Свобода з с. Мирогоща (Егиз, 1907, с. 1).

Як з'ясувалося, за своїми агрокліматичними умовами Волинь якнайкраще підходила для вирощування хмелю. Чеський колоніст А. Добрава в губернській газеті «Волинь» писав у 1895 р.: «Місцевість біля міста Зааца, яка є батьківщиною всесвітньо відомого хмелю, розташована на 500 північної широти, тобто займає таке географічне розташування, яке займає місцевість між Житомиром і Бердичевом. Якщо ми порівняємо середню річну температуру півдня Волині і Зааца, то вона однакова. У той же час на Волині ми маємо справжній хмелярський ґрунт, великі водні і лісові простори, що утримують атмосферну вологу. Все це дає нам право зробити висновок, що наша Волинська губернія є справжня, самою природою дарована батьківщина хмелю...» (Добрава, 1895).

В умовах загального підйому промисловості, зокрема будівництва пивоварень, чехи швидко зрозуміли переваги вирощування хмелю. Вони забезпечили плантаціям догляд відповідно до новітніх досягнень агрономічної науки. Розвиток хмелярства протягом десятиліть дозволив чехам постійно працювати над удосконаленням методів обробки землі, покращувати сорти культури. Результатом кропіткої роботи стала акліматизація привезених сортів, придатних для промислового виробництва, до природно-кліматичних умов краю. Вирощуванням на Волині кращого в Європі гжатецького хмелю колоністи довели царському уряду та хмелярам московської губернії, що росія може вільно обійтися й без імпорту хмелю. На європейських ринках хмелю довго купували кращий російський гжатецький хміль за безцінь, після чого завозили його назад у росію під виглядом вищого сорту закордонного хмелю. Завдяки одному з хмелярів обман був розкритий, уряд збільшив мито на увезений із-за кордону хміль з 1 руб. 50 коп. до 10 руб. золотом (Журнал..., 1903, с. 23).

Культивування хмелю не вимагало великого земельного наділу. Але для вирощування цієї технічної культури необхідними були певні капіталовкладення, які дуже швидко приносили значні прибутки. Так, для підготовки однієї десятини хмільника (придбання насіння, сушарки, жердин або дротяних шпалер) у 90-х рр. XIX ст. потрібно було витратити від 180 до 1 000 руб., вартість обробки десятини коливалася від 60 до 400 руб. (Засухин, 1908, с. 179; ЦДІАУ, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 42).

Хміль ріс на жердинах, що заготовлялися в лісі; у домашніх умовах вичісувався, висушувався на землі або на простирадлах. На десятину поля висаджувалось 80 коп (копа – 80 куців) коренів хмелю, що давали при середньому врожаї 40 пудів хмелю або 600 руб. чистого прибутку (Квасницький, 1894, с. 194). У найгірші за врожаєм і цінами роки продаж хмелю приносив не менше 100 руб. з десятини, а в середні і врожайні роки досягав 1 000–1 800 рублів. У 1905 р., коли один пуд хмелю коштував 32 руб., прибуток сягав 2 000–2 500 руб. із десятини (Макаренко, 1907, с. 10). У 1911 р., у зв'язку з неврожаєм хмелю в Європі, попит на волинський хміль був дуже високим. Ціна за один пуд хмелю досягала 35–40 рублів.

У 1881 р. один з авторів збірника «Вільне економічне товариство» писав: «Фахівцями з розведення хмелю вважають колоністів-чехів ... І хоча це виробництво не набрало ще широкого розмаху, хміль, вирощений ними, настільки якісний, що продається не лише у місцеві броварні, а й в Київ, Харків, Варшаву, і навіть в Австрію» (Советов, 1881, с. 75).

Дуже швидко культивування хмелю поширилося і в інших повітах краю. Ним почали займатися німецькі колоністи, українські селяни, культура хмелю була введена і в багатьох поміщицьких господарствах. В останніх закладалися великі хмільники, що займали від 4 до 20 дес. землі. Для роботи з догляду за плантаціями поміщики наймали малоземельних або безземельних чехів, які передавали свій досвід українським селянам.

Додаток до звіту волинського губернатора за 1891 р. містить статистичні дані про площі і врожайність хмільників Волині:

Таблиця 1

Розміри плантацій та врожайність хмільників на Волині, 1891 р.

(ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 313, арк. 4)

№ з/п	Назва повіту	Розмір плантацій (десятин)	Зібрано хмелю (саж.)	Сухого хмелю (пудів)	Продано на суму (рублів)
1.	Дубенський	394	1 493	15 573	174 461
2.	Житомирський	151	2 168	9 059	96 900
3.	Луцький	124	1 028	4 486	46 029
4.	Ровенський	59	–	1 822	3 065
5.	Володимир-Волинський	41	1 785	2 435,25	10 340
6.	Острозький	40	1 800	1 045	11 580
7.	Новоград-Волинський	28	2 343	1 227	14 130
8.	Кременецький	20	–	155,5	2 900

У перші роки розвитку хмелярства чехи збували свою продукцію перекупникам або безпосередньо на пивоварні. Зокрема, чеські хмелярі з с. Купичева продавали свій продукт євреям-власникам пивоварень Шапіро в Дубно, Шпильці в Луцьку, а також чеху-пивоварові з Луцька Вацлаву Земану. У сезон продажу хмелю в Дубно приїжджали купці з росії, Німеччини, інших країн. З трьох головних центрів хмелю – Дубно, Луцька та Житомира – упродовж 1905–1909 рр. вивезено 90 % загальної кількості хмелярської продукції Волині (Ярошевич, 1913, с. 55).

Хміль вивозився до Варшави, Києва, Москви, Житомира, Рівного, Вінниці, експортувався за кордон (ДАЖО, ф. 187, оп. 1, спр. 3; спр. 16; спр. 23). Під плантаціями хмелю в 1900 р. перебувало 1 302 дес. 592 кв. саж. землі із 5 831 264 насадженнями; сухого продукту отримано 41 299 пудів 18 фунтів. Із запасів попереднього року та із зібраного хмелю продано на місцеві пивоварні та за кордон 53 626 пудів хмелю на суму 498 268 руб. 75 коп. (Леонтьев, 1901, с. 14). Площі хмільників у наступні роки продовжували розширюватися, їх продуктивність зростала за рахунок використання на полях з початку ХХ ст. дротяних конструкцій, збільшувалася кількість зібраного хмелю. У 1914 р. хмільники існували вже у всіх повітах губернії (у той час як у 1904 р. хмелярством займалися лише у половині повітів краю). У кінці ХІХ – першому десятиріччі ХХ ст. Волинська губернія перетворилася в головний регіон хмелярства імперії, вирощування хмелю в ній за 20–25 років зросло втричі.

Визначити кількість десятин землі, що перебували під хмелем у чеських, німецьких, польських, українських господарствах, дуже важко через відсутність даних. Однак характерно, що більше хмелю вирощувалося в повітах, де жило багато іноземних колоністів, насамперед чехів – Луцькому, Житомирському, Ровенському, Острозькому. Територією з найбільшою кількістю вирощуваного хмелю став Дубенський повіт.

З часом первинну переробку вирощений хміль почав проходити у хмелесушарнях, які спеціально будувалися з цією метою та були обладнані тепловими пристроями. У 90-х рр. ХІХ ст. в губернії вже діяло 19 спеціалізованих сушарень для пресування і пакування продукції, підготовки її до вивезення (5 в Житомирському, по 4 в Новоград-Волинському та Володимир-Волинському, 3 – Кременецькому, 2 – Дубенському, 1 – Ровенському повітах) (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 40). Побувавши в Дубно, кореспондент газети «Волинь» так ділився своїми першими враженнями: «...кидаються в очі кам'яні будівлі, що підносяться серед міських будинків і нагадують собою щось на кшталт броварів – це хмелесушарки-пресувальні, які свідчать, що хміль посідає провідне місце в торгових оборотах міста» (Волинь, 1908).

У 1896 р. група ентузіастів організувала в губернії «Товариство хмелярів і хмелеторгівлі».* На початку ХХ ст. на Волині виникли й інші спеціалізовані організації, які займалися проблемами вирощування та збуту хмелю. Так, у 1907 р. газета «Російський чех» повідомила про створення в губернії союзу хмелярів при Луцькому товаристві сільського господарства. У цей же час у товариство об'єдналися хмелярі Дубенського повіту, створивши також спеціальний банк (ДАЖО, ф. 187, оп. 1, спр. 2, арк. 53; Rusku čech, 1907).

Основна діяльність «Волинського товариства хмелярів» спрямовувалась на полегшення умов збуту хмелю. З цією метою організовувалися ярмарки, хмелярі знайомилися зі станом справ на місцевих і закордонних ринках, їм надавалася допомога в збуті хмелю на пивоварні заводи, в його експортуванні, пропонувався дешевий кредит з метою звільнення хмелярів від

* Товариство діяло до 1914 р. З 1903 р. воно функціонувало як Відділення при Волинському відділі імператорського російського товариства садівництва, а з 1913 р. як Волинське товариство хмелярства.

.....
боргових зобов'язань перед приватними особами, особливо перед торговцями хмелем. Товариство хмелярів поширювало передовий досвід, сприяло розширенню площ для висаджування цієї культури, допомагало початківцям у придбанні якісного насіння.

Щорічно у вересні Товариство влаштовувало ярмарок у власних складах губерньського центру – м. Житомира, які вміщували до 10 тис. пуд. хмелю. Приміщення для них були побудовані на гроші із добровільних пожертвуваль, прибутків, отриманих від проведення ярмарків. Перший ярмарок хмелю, на якому було реалізовано 3 424 пуд. хмелю на суму 66 379 руб., відбувся в Житомирі у вересні 1909 р. (Засухин, 1910, с. 45). З 1911 р. губернатором А. П. Кутайсовим надано дозвіл старшому інспектору з хмелярства І. І. Засухіну раз у місяць видавати в Житомирі періодичний листок з усією необхідною для хмелярів інформацією (стан ринку хмелю, поточна статистика діяльності товариства, питання щодо вирощування культури хмелю). У сезон продажу хмелю передбачалося видання упродовж місяця трьох номерів листка (Жизнь Волини, 1911. № 157; № 164; Листок хмелевода, 1911). Перший номер «Листка хмеляра» побачив світ у липні того ж року. Такими заходами Товариство створювало сприятливі умови для виробництва хмелю, облаштування фабрик для переробки хмелю, організації збуту продукції, маючи на меті повне завоювання російського ринку і не допущення на нього іноземців.

Активну участь у діяльності Волинського товариства хмелярів брали іноземні колоністи, особливо чехи, котрі найбільш інтенсивно займалися культивуванням хмелю. Про це свідчать документи Товариства, серед яких, зокрема, зберігся список сорока восьми чехів, його дійсних членів.

На початку ХХ ст. кількість об'єднань хмелярів зростає, їх осередки розгорнули роботу не лише в містах губернії, а й в чеських колоніях. У 1911 р. на Волині функціонувало п'ять хмелярських об'єднань, які організовували ярмарки, налагоджували зв'язки з постачальниками та експортерами. При хмелярських товариствах почали функціонувати кредитно-ощадні каси.

З 1913 р. при земствах тих повітів Волині, де вирощувалася найбільша кількість хмелю (Житомирському, Дубенському, Луцькому, Ровенському, Новоград-Волинському), введено посаду інструктора з хмелярства. Всі ці заходи мали сприяти прогресивному розвитку хмелярства в губернії.

Висновки. Таким чином, чеські колоністи у 1870-х рр. започаткували у Волинській губернії вирощування у промислових масштабах кращих сортів хмелю. Чехи досягли високого рівня агротехніки землеробства і культивування цієї сільськогосподарської культури. Колоністами створювалися промислові установи, фінансові об'єднання, видавалася спеціалізована література, що сприяло активізації розвитку промисловості і торгівлі в губернії. Створені у губернії на початку ХХ ст. об'єднання хмелярів організовували ярмарки, надавали допомогу в експортуванні хмелю, поширювали передовий досвід, допомагали початківцям. Завдяки упровадженню у сільськогосподарське виробництво Волинської губернії хмелярства російська імперія змогла сповна задовольнити власні потреби у цій сировині. Губернія також забезпечила левову частку експорту хмелю з імперії.

Досвід культивування хмелю чехами-колоністами, їх кооперації задля розвитку галузі у досліджуваний період є прикладом для організації сучасного українського агробізнесу, включення до вирощування у регіоні сільськогосподарських культур технічної культури хмелю.

Фінансування. Автори не отримали фінансування для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бармак, М. В.** (1999) Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль: АСТОН, 208 с.
- Волинь** (1908). 8 декабря.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Добува, А.** (1895). Наше хмелеводство. *Волинь*. 17 ноября.
- Жизнь Волини** (1911). № 157.
- Жизнь Волини** (1911). № 164.
- Журнал** (1903). Журнал заседаний губернского комитета *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. VIII. Волинская губерния*. СПб. С. 1–27.
- Засухин, И. И.** (1908). Хмелеводство на Волини. *Хозяйство*, 3, 172–184.
- Засухин, И. И.** (1910). Первая хмелевая ярмарка в Житомире. *Сельскохозяйственная хроника Волинской губернии*, 1, 45–49.
- Квасницкий, П.** (1894). Чешские поселки на Волини. VIII. Волковыи. Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 6, 192–196.
- Кічатий, Л.** (ред.) (2018). Чехи на теренах Волині. Матеріали Міжнародної наукової історично-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю переселення чехів на Волинь та 75-річчю Малинської трагедії. Рівне. 108 с.

- Ковба, Ж. Н. (1974). Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов. 17 с.
- Костриця, М. Ю., Тимошенко, В. І. (ред.) (2001). Чехи на Волині: історія і сучасність Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир ; Малин: Волинь. 100 с.
- Крыжановский, Е. М. (1890). Чехи на Волыни. *Собрание сочинений*. Т. 2. Киев, 805–981.
- Леонтьев, И. И. (ред.) (1901). Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год. Житомир. 160 с.
- Лисенко, М. С. (2018). Діяльність Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни. *Гілея: науковий вісник*, 137, 14–17.
- Листок хмелевода (1911). № 1.
- Макаренко, Ю. М. (сост.) (1907). Поездка ходоков от крестьян Подольской губернии в Волынскую губернию для ознакомления с хуторским хозяйством. СПб. 14 с.
- Малацай, І. С. (2024). Імміграція чехів на Українські землі в другій половині XIX ст. *Європейські історичні студії*, 28, 103–113. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.6>.
- Мачелюк, П. (2015). Детермінанти чеського господарювання на Волині. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 26, 218–220.
- Мельничук, І. Суліменко, О. (2020). Господарське та культурне життя чехів-переселенців Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. *Етнічна історія народів Європи*, 60, 35–43.
- Надольская, В. В. (2005). Хозяйственная деятельность иностранных колонистов Волынской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.). *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв.*: Сб. статей / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). Саппоро; Москва, 889–131.
- Надольська, В. В. (2000). Трудова імміграція в Україну другої половини XIX ст. і політика російського царизму. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 1, 12–16.
- Надольська, В. В. (2007). Іноземна колонізація Правобережної України у другій половині XIX ст.: причини, етапи, наслідки. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2, 85–89.
- Советов, А. В. (ред.) (1881). Труды Вольного экономического общества. СПб., т. 2, 272 с.
- Тищук, І., Винниченко, І. (2024). Чехи на Волині (XIX – перша половина XX ст.). *Історично-культурний феномен Української господарської академії в Подєбрадах*. Praha: nakladatelství Karolinum, 16–28.
- Тройницкий, Н. А. (ред.) (1904). Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 8: Волынская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб. 312 с.
- Федорчук, С. (2014). Діяльність «Волинського хмелярського товариства» у Західній Волині в міжвоєнний період. *Острозький краєзнавчий збірник*: зб. наук. пр. Вип. 7 / Держ. іст.-культур. заповідник м. Острога; Острозьке наук.-краєзн. т-во «Спадщина» ім. князів Острозьких; упоряд. М. П. Манько. Острог, 112–116.
- Федорчук, С. (2015). Волинське хмелярство на світовому ринку (1921–1939 рр.): тенденції розвитку та логістичні аспекти. *Острозький краєзнавчий збірник*: зб. наук. пр. Вип. 8 / Держ. іст.-культур. заповідник м. Острога; Острозьке наук.-краєзн. т-во «Спадщина» ім. князів Острозьких; упоряд. М. П. Манько. Острог, 60–62.
- ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
- Чубинский, П. П. (1872). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. Т. VII. Вып. 1. Поляки. Евреи. Племена немалорусского происхождения. СПб. 341 с.
- Шпиталенко, Г. А. (2003). Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 19 с.
- Шульга, С. А. (2018). Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк. 472 с.
- Эгиз, С. А. (сост.) (1907). Хмелеводство в России. Материалы и исследования. Культура хмеля на Волыни. СПб. Вып. I, 140 с.
- Ярошевич, А. И. (ред.) (1913). Весь Юго-западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев. 643 с.
- Auerchan, I. (1920). České osady na Volyni, na Krymu a na Kaukaze. Praha. 65 s.

-
- Cichocka, Z.** (1928). Kolonie czeskie na Wołyniu. Warszawa. 78 s.
- Cichocka-Petrażycka, Z.** (1939). Niemieckie i cheskie kolonie na Wołyniu. *Rocznik ziemel wschodnich*. Warszawa, 54–62.
- Doubek, V.** (2004). Česká politika a Rusko. Praha: Academia. 315 s.
- Doubek, V.** (2006). Cesty na Východ: Češi v korespondenci M. F. Rajevského. Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR. 379 s.
- Hofman, J.** (2020). Češi na Volyni. Základní informace. Praha. 51 s.
- Kokaisl, P. a kol.** (2009). Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě. Praha. 435 s.
- Rusku čech** (1907). № 2.
- Vaculík, J.** (1997). Dějiny volyňských Čechů. I. (1868–1914). Praha: T-vo Češi z Volyně a jejich přátelé. 104 s.

References:

- Auerchan, I.** (1920). České osady na Volyni, na Krymu a na Kaukaze [Czech settlements in Volhynia, Crimea and the Caucasus]. Praha. 65 s. [in Czech].
- Barmak, M. V.** (1999). German, Czech, and Jewish population of Volyn province (1796–1914). Ternopil: ASTON, 208 s. [in Ukrainian].
- Chubinskij, P.** (1872). Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the Western Russian Region. Materials and Research. Vol. VII. Issue 1. Poles. Jews. Tribes of Non-Russian Origin. SPb., 341 s. [in Russian].
- Cichocka, Z.** (1928). Kolonie czeskie na Wołyniu [Czech colonies in Volyn]. Warszawa. 78 s. [in Polish].
- Cichocka-Petrażycka, Z.** (1939). Niemieckie i cheskie kolonie na Wołyniu [German and Czech colonies in Volyn]. *Rocznik ziemel wschodnich – Yearbook of the eastern lands*. Warszawa, 54–62 [in Polish].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Doubek, V.** (2004). Česká politika a Rusko [Czech politics and Russia]. Praha: Academia. 315 s. [in Czech].
- Doubek, V.** (2006). Cesty na Východ: Češi v korespondenci M. F. Rajevského [Journeys to the East: Czechs in the Correspondence of M. F. Rajevský]. Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR. 379 s. [in Czech].
- Doubrava, A.** (1895). Our hop growing. *Volyn – Volyn*. 17 noyabrya [in Russian].
- Egiz, S. A.** (Comps.) (1907). Hop Growing in Russia. Materials and Research. Hop Cultivation in Volyn. SPb. Vyp. I, 140 s. [in Russian].
- Fedorchuk, S.** (2014). Activities of the «Volyn Hop Society» in Western Volyn during the interwar period. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk – Ostroh local history collection: zb. nauk. pr. Vyp. 7 / Derzh. ist.-kultur. zapovidnyk m. Ostroha; Ostrozke nauk.-kraiezn. t-vo «Spadshchyna» im. kniaziv Ostrozkykh ; uporiad. M. P. Manko. Ostroh, 112–116 [in Ukrainian].*
- Fedorchuk, S.** (2015). Volyn hop growing on the world market (1921–1939): development trends and logistical aspects. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk – Ostroh local history collection: zb. nauk. pr. Vyp. 8 / Derzh. ist.-kultur. zapovidnyk m. Ostroha; Ostrozke nauk.-kraiezn. t-vo «Spadshchyna» im. kniaziv Ostrozkykh ; uporiad. M. P. Manko. Ostroh, 60–62 [in Ukrainian].*
- Hofman, J.** (2020). Češi na Volyni. Základní informace [Czechs in Volyn. Basic information]. Praha. 51 s. [in Czech].
- Kichatyi, L.** (Ed.) (2018). Czechs in the Territory of Volyn. *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï istorychno-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 150-richchii pereselennia chekhiv na Volyn ta 75-richchii Malynskoi trahedii*. Rivne. 108 s. [in Ukrainian].
- Kokaisl, P. a kol.** (2009). Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě [Compatriots: Following the Footsteps of Czechs in Eastern Europe]. Praha. 435 s. [in Czech].
- Kostrysia, M. Yu., Tymoshenko, V. I.** (Ed.) (2001). Czechs in Volyn: History and Modernity. *Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni – Proceedings of the Zhytomyr Scientific and Local History Society of Volyn Researchers*. Zhytomyr ; Malyn: Volyn. 100 s. [in Ukrainian].
- Kovba, Zh. N.** (1974). Czech emigration to Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Lvov. 17 s. [in Russian].
- Kryzhanovskij, E. M.** (1890). Czechs in Volyn. *Sobranie sochinenij – Collected Works*. T. 2. Kiev, 805–981 [in Russian].
- Kvasnitskii, P.** (1894). Czech villages in Volyn. VIII. Volkovy. *Volynskie eparhialnye vedomosti – Volyn Diocesan Gazette*. Chast neoficialnaya, 6, 192–196 [in Russian].
- Leontev, I. I.** (Ed.) (1901). Statistical overview of the Volyn province for 1900. Zhitomir. 160 s. [in Russian].
- Listok hmelevoda** (1911). Hop grower's leaf. № 1 [in Russian].

-
- Lysenko, M. S.** (2018). Activities of the Volyn Hop-Growing Society during the First World War. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin*, 137, 14–17 [in Ukrainian].
- Macheliuk, P.** (2015). Determinants of Czech economy in Volyn. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii – Actual problems of national and world history*, 26, 218–220 [in Ukrainian].
- Makarenko, Iu. M.** (Comps.) (1907). A trip of peasants from the Podolsk province to the Volyn province to get acquainted with the farmstead. SPb. 14 s. [in Russian].
- Malatsai, I. S.** (2024). Smmigration of Czechs to Ukrainian lands in the second half of the 19th century. *Yevropeïski istorichni studii – European Historical Studies*, 28, 103–113. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.6> [in Ukrainian].
- Melnichuk, I. Sulimenko, O.** (2020). Economic and cultural life of Czech immigrants of the Volyn province in the late 19th – early 20th centuries. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic History of European Nations*, 60, 35–43 [in Ukrainian].
- Nadolska, V. V.** (2000). Labor immigration to Ukraine in the second half of the 19th century and the policy of Russian tsarism. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Volyn State University. Historical Sciences*. Lutsk, 1, 12–16 [in Ukrainian].
- Nadolska, V. V.** (2007). Foreign colonization of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century: causes, stages, consequences. *III Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv «Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupu»*. Lutsk, 17–19 travnia 2006 r.: Dopovidi ta povidomlennia: V 3-kh t. Lutsk: RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2, 85–89 [in Ukrainian].
- Nadolskaya, V. V.** (2005). Economic activities of foreign colonists of the Volyn province (second half of the 19th – early 20th centuries). *Socialnaya transformaciya i mezhetnicheskie otnosheniya na Pravoberezhnoj Ukraine: XIX – nachalo XX vv.: Sb. statej / Pod red. K. Macuzato (Slavyano-evrazijskie issledovaniya – Slavic-Eurasian Studies. Vyp. 8)*. Sapporo; Moskva, 889–131 [in Russian].
- Rusku čech** [Russian Czech] (1907). № 2 [in Czech].
- Shpytalenko, H. A.** (2003). Socio-economic and spiritual life of the Czechs of Volyn (second half of the 19th – beginning of the 20th century): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01; Prykarpatskyi un-t im. Vasylia Stefanyka. Ivano-Frankivsk. 19 s. [in Ukrainian].
- Shulha, S. A.** (2018). Czechs in Western Volyn: from settlement to re-emigration. Lutsk: Vezha-Druk. 472 s. [in Ukrainian].
- Sovetov, A. V.** (Ed.) (1881). Proceedings of the Free Economic Society. SPb., t. 2, 272 s. [in Russian].
- Troinitskii, N. A.** (Ed.) (1904). The First General Population Census of the Russian Empire, 1897. Vol. 8. Volyn province / Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. SPb. 312 s. [in Russian].
- TsDIAUK** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
- Tyshchuk, I., Vynnychenko, I.** (2024). Czechs in Volyn (19th – first half of the 20th century). *Istorychno-kulturnyi fenomen Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Podiebradakh – The historical and cultural phenomenon of the Ukrainian Academy of Economics in Poděbrady*. Praha: nakladatelství Karolinum, 16–28 [in Ukrainian].
- Vaculík, J.** (1997). Dějiny volyňských Čechů. I. (1868–1914) [History of the Volhynian Czechs. I. (1868–1914)]. Praha: T-vo Češi z Volyně a jejich přátelé. 104 s. [in Czech].
- Volyn** [Volyn] (1908). 8 dekabrya [in Russian].
- Yaroshevich, A. I.** (Ed.) (1913). The entire Southwestern region. Reference and address book for the Kyiv, Podolsk, and Volyn provinces. 643 s. [in Russian].
- Zasuhin, I. I.** (1908). Hop growing in Volyn. *Hozyajstvo – Farm*, 3, 172–184 [in Russian].
- Zasuhin, I. I.** (1910). The first hop fair in Zhitomir. *Selskohozyajstvennaya hronika Volynskoj gubernii – Agricultural Chronicle of the Volyn Province*, 1, 45–49 [in Russian].
- Zhizn Volyni** (1911). Life in Volyn. № 157 [in Russian].
- Zhizn Volyni** (1911). Life in Volyn. № 164 [in Russian].
- Zhurnal** (1903). Register of the meetings of the provincial committee. *Trudy mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyajstvennoi promyshlennosti. VIII. Volynskaja gubernija – Local committees' work on the needs of the agricultural industry. VIII. Volyn Province*. SPb. S. 1–27.